

محمود عبدالله زاده

سیاست ورزی در ایران مدرن

اقتصاد سیاسی ایران، ۱۳۲۰-۱۳۲۵

فرهنگ جاوید

فرهنگ جاوید

صندوق پستی: ۱۴۱۵۵۵۴۳۱ | تلفن: ۰۲۱۶۶۱۲۲۹۳۹-۶۶۹۰۶۰۳۱

www.farhangejavid.com @farhangejavidpub @farhangejavidpub @farhangejavid

Mahmoud Abdullahzadeh,

Politics in Modern Iran: Iran's Political Economy, 1941-1946,

Farhange Javid Publication, 2019.

سیاست ورزی در ایران مدرن: اقتصاد سیاسی ایران، ۱۳۲۰-۱۳۲۵

محمود عبدالله زاده

مجموعه فرهنگ و علوم انسانی دبیر مجموعه: علیرضا جاوید

مدیر هنری و طراح جلد: محمد باقر جاوید صفحه آرا: احمد جاوید

ناشر: انتشارات فرهنگ جاوید

چاپ اول: ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه قیمت: ۷۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق چاپ و نشر این کتاب برای انتشارات فرهنگ جاوید محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است.

عبدالله زاده، محمود، ۱۳۲۸- . . . -Abdollahzadeh, Mahmoud, 1949-

سیاست ورزی در ایران مدرن، محمود عبدالله زاده، تهران: فرهنگ جاوید، ۱۳۹۸.

ص. ۴۸۵ (مجموعه فرهنگ و علوم انسانی)

ISBN: 978-600-6189-09-4

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۸۹-۰۹-۴

سیاست ورزی در ایران مدرن

عنوان اصلی:

۱. اقتصاد سیاسی ایران ۲. تاریخ ۳. سلسله پهلوی.

۹۵۵/۰۸۲۴ - ۵۵۰۶۹۰۱

DSR ۱۵۰۱/ع۲س۹ ۱۳۹۷

فهرست

۱۳	پیش‌گفتار
	فصل اول: مقدمه: نگاهی گذرا به اوضاع سیاسی ایران
۱۷	در اواخر دوران قاجار
۴۹	فصل دوم: روابط ایران با آلمان، اتحاد شوروی، بریتانیا
۴۹	روابط با آلمان
۵۵	روابط با اتحاد شوروی
۶۳	روابط با بریتانیا
۷۴	جنگ تبلیغاتی کشورهای درگیر در جنگ در ایران
۸۳	فصل سوم: اشغال ایران
۸۳	سیاست بی‌طرفی
۸۷	اشغال ایران
۱۰۹	راه‌آهن سراسری ایران: یک دستاورد ملی
۱۱۷	فصل چهارم: انگلستان خائن
۱۱۷	سقوط رضاشاه
۱۳۱	احیای سلسله قاجار

۱۳۹	فصل پنجم: از اشغال تا اتحاد
۱۳۹	شروط و مناطق اشغالی بریتانیا و شوروی
۱۴۳	بازداشت آلمانی‌ها
۱۵۰	تأثیر اشغال بر اوضاع داخلی: اقدامات روس‌ها
۱۵۷	در مناطق اشغالی
۱۵۸	مسئله ریال
۱۶۷	اصلاحات داخلی
۱۷۷	پیمان اتحاد سه‌جانبه
۱۷۷	فصل ششم: بحرآن‌ها
۱۸۳	بحران کابینه دولت
۱۸۷	بحران سیاست خارجی
۲۱۹	بحران غذا، ریال، و انحلال مجلس
۲۳۲	فصل هفتم: سیاست انتظار
۲۳۲	سازمان‌های طرفدار آلمان
۲۳۴	۱. ملیتون ایران
۲۳۸	۲. گروه گلمحمدی
۲۴۰	۳. حزب کبود
۲۴۲	۴. گروه سیاهپوشان
۲۴۳	۵. جمعیت ملی حمایت از درماندگان ایران
۲۴۳	۶. حزب ایران آزاد
۲۴۴	۷. انجمن تبلیغات ایران
۲۴۴	۸. ایران بیدار
۲۴۵	۹. گروه FN
۲۴۵	۱۰. سازمان راه‌آهن
۲۴۶	۱۱. سازمان نیروهای مسلح و شهربانی (پلیس)
۲۴۶	۱۲. روابط با ایلات
۲۵۶	رابطه قوام‌السلطنه با آلمانی‌ها

۲۶۵	فصل هشتم: انتخابات مجلس چهاردهم
۲۷۵	بازگشت سید ضیاء الدین طباطبایی
۲۸۳	کارزار انتخابات مجلس چهاردهم
۲۸۷	برگزاری انتخابات
۲۹۷	دوام کابینه سهیلی
۳۰۱	فصل نهم: شوروی و امتیاز نفت ایران
۳۱۰	تقاضای شوروی برای اعطای امتیاز نفت
۳۳۱	فصل دهم: سیاست زور اتحاد شوروی
۳۳۸	دولت بیات
۳۴۷	تقاضای دولت دربارهٔ تخلیه نیروهای بیگانه
۳۶۵	فصل یازدهم: گذر از بحران‌ها
۳۶۵	تشکیل حکومت فرقهٔ دموکرات آذربایجان
۳۸۷	عدم خروج نیروهای شوروی از ایران
	جنگ نیابتی بریتانیا و شوروی در جنوب: اعتصاب بزرگ
۳۹۹	کارگران نفت آبادان
۴۱۳	نهضت مقاومت عشایر جنوب
۴۱۶	”یاشاسین آذربایجان“

ضمائم

	ضمیمهٔ ۱: بازداشت شدگان ایرانی و خارجی در
۴۲۷	بازداشتگاه سلطان‌آباد (اراک)
	ضمیمهٔ ۲: احزاب و جمعیت‌های سیاسی و اتحادیه‌های
۴۳۵	کارگری (۱۳۲۰-۱۳۲۶)
۴۳۵	الف. احزاب و گروه‌های سیاسی
۴۴۸	ب. اتحادیه‌های کارگری
۴۵۵	کتاب‌شناسی
۴۷۷	نمایه

وقتی که ذهنم را با همان استقلالی که در مورد ریاضیات به کار می‌اندازیم مشغول سیاست کرده‌ام تا شاید دریابم چه چیزی به سیاست تعلق دارد، سخت کوشیده‌ام که نه به کنش‌های انسان بخندم، نه از دست آن‌ها فریاد برآورم، و نه از آن‌ها برآشفته شوم، بلکه آن‌ها را بفهمم.

اسپینوزا، رسالهٔ سیاست^۱

1. *Tractatus Politicus* (1675-77, Ch.: 4)

پیش‌گفتار

کتاب حاضر پژوهشی است درباره‌ی دوره‌ای کوتاه ولی مهم از تاریخ اقتصاد سیاسی ایران در طی جنگ جهانی دوم (۱۳۱۸-۱۳۲۵) و رقابت دیرینه بریتانیا و روسیه (شوروی) در ایران که پیامد آن غالباً تعیین‌کننده‌ی جهت‌گیری سیاست خارجی ایران بوده است. این پژوهش تداوم شگرفی را در الگوی سیاست خارجی ایران معاصر حتی پس از سقوط رضاشاه و ظهور نیروهای رقیب در صحنه‌ی سیاست ایران و حضور ارتش‌های بیگانه در کشور نشان می‌دهد.

سیاست خارجی در خلأ پدید نمی‌آید بلکه هم شرایط اقتصاد سیاسی داخلی و ایدئولوژی نخبگان حاکم و هم عوامل بیرونی در صورت‌بندی آن دخالت دارند. به‌طور کلی، سیاست خارجی مجموعه‌ای از سیاست‌های اتخاذشده به‌عنوان پاسخ به رفتار دولت‌های دیگر در نظام بین‌الملل است. اگرچه در شکل‌گیری و سیاست خارجی هر کشوری متغیرهای فراوانی ممکن است وجود داشته باشند، ولی می‌توان کشورهای مختلف را از منظر نحوه‌ی تدوین و صورت‌بندی سیاست خارجی به چند گروه کلی تقسیم‌بندی کرد. در کشورهای به‌اصطلاح در-حال-توسعه نسبتاً دموکراتیک سیاست خارجی اغلب برخاسته از شرایط اقتصاد-سیاسی داخلی و دارای دو هدف مهم است:

(۱) حفظ تمامیت ارضی، استقلال، و امنیت، و (۲) رسیدن به توسعه اقتصادی از طریق دریافت کمک‌های مادی و فناوریانه. اما، در گروه دیگری از این نوع کشورها که دارای رژیم‌های مستبد فردی یا تمامیت‌خواه هستند، سیاست خارجی به‌گونه‌ای شکل می‌گیرد که نه تنها حاکم مستبد و گروه نخبگان حاکم را حفظ و حراست کند بلکه به آن‌ها اختیار سرکوب ناراضیان و مخالفان رژیم را نیز بدهد زیرا تهدید نسبت به امنیت رژیم آن‌ها عمدتاً منشأ داخلی دارد، نظیر سیاست خارجی شماری از کشورهای عربی خاورمیانه. از این‌رو، شرایط اجتماعی-سیاسی داخلی تعیین‌کننده الگوی اصلی سیاست خارجی این کشورها است و این الگو، به دلیل نبود صدای رسانه‌های مستقل، افکار عمومی، و مخالفان، معمولاً همانند دیگر دولت‌ها، تحت تأثیر خصوصیات شخص حاکم یا نخبگان حاکم و ایدئولوژی آن‌ها است. بنابراین اگر یک تحلیلگر سیاست خارجی توجه‌اش را صرفاً معطوف به کنش متقابل و نه به کنش یک دولت در نظام بین‌الملل کند، یعنی عوامل داخلی در شکل‌گیری سیاست خارجی آن دولت را نادیده بگیرد این خطر وجود دارد که در تحلیلش به بیراهه رود. برای به حداقل رساندن این خطر، در این پژوهش به تفصیل درباره عوامل داخلی مؤثر در شکل‌گیری سیاست خارجی ایران در دوره مورد مطالعه از جمله افراد، مجلس، دربار، احزاب، اقتصاد و رویدادها و جنبش‌ها، و نیز عوامل خارجی یعنی تهدید سنتی اتحاد شوروی نسبت به امنیت و تمامیت ارضی ایران، سیاست‌های استعماری بریتانیا، و رقابت دیرینه این دو دولت در ایران بحث شده است. افزون بر این، باید تأکید کنم که در این پژوهش به اقتصاد سیاسی ایران نه به عنوان یک موضوع بلکه در معنای یکی از عوامل شکل‌دهنده سیاست خارجی پرداخته شده است.

این کتاب دارای یازده فصل و دو ضمیمه است. در فصل اول به منظور ارائه تصویری از کشور نگاهی کوتاه به اوضاع ایران در دوران قاجار می‌اندازیم، و در فصل دوم که در واقع پیش‌درآمد این پژوهش است روابط ایران با آلمان، اتحاد شوروی و بریتانیا در دوران رضاشاه را به‌طور مختصر بحث می‌کنیم. در فصل سوم که شروع این پژوهش است به اشغال ایران در جنگ جهانی دوم می‌پردازیم

و سیاست بی‌طرفی ایران در جنگ را تحلیل می‌کنیم و نشان می‌دهیم که اتخاذ سیاست بی‌طرفی بهترین گزینه ممکن در آن برهه و در واقع تنها سیاست عملی برای دولت ایران بود، زیرا هیچ‌یک از دولت‌های درگیر در جنگ هیچ پیشنهادی برای اتحاد با ایران به دولت ندادند. در فصل چهارم سیاست‌های بریتانیا در مورد سقوط رضاشاه و احیای سلسله قاجار را با ارائه اسنادی از آرشیو وزارت خارجه بریتانیا شرح می‌دهیم، و در فصل پنجم چرایی امضای اتحاد سه‌جانبه میان ایران، بریتانیا، و اتحاد شوروی را بحث می‌کنیم. در فصل ششم بحران‌هایی را که عمدتاً در نتیجه اشغال نیروهای متفقین برای کشور و دولت به وجود آمد تحلیل می‌کنیم، و در فصل هفتم نشان می‌دهیم که به‌رغم اتحاد ایران با بریتانیا و شوروی، حکومت ایران در همان حال سیاست پنهانی را تعقیب می‌کرد که حفظ مناسباتش با دولت‌های محور، به‌ویژه آلمان، از طریق سازمان‌های مخفی در داخل کشور و مرتبط با برلین بود. اما هنگامی که پیشرفت جنگ به ضرر آلمان شروع شد، دولت ایران با اعلام جنگ بر علیه آلمان سیاست پنهانی حفظ روابط با دولت‌های محور را کنار گذاشت و در همان حال تلاش برای یافتن قدرت دیگری برای جایگزین کردن آلمان در سپهر سیاست کشور را آغاز کرد. به عبارت دیگر، دولت ایران مصرا نه خواستار حفظ الگوی سیاست خارجی خود یعنی وارد کردن قدرت دیگری برای ایجاد موازنه در برابر فشار سیاست‌های مبتنی بر زور بریتانیا و اتحاد شوروی بود. این بار انتخاب طبیعی ایران ایالات متحد آمریکا بود.

در فصل هشتم انتخابات مجلس چهاردهم و بازگشت سید ضیاءالدین طباطبایی به ایران و سیاست‌های مداخله‌جویانه بریتانیا و شوروی را شرح می‌دهیم. در فصل نهم نشان می‌دهیم که شوروی با آگاهی از تلاش ایران برای یافتن قدرت سوم، زمان را برای ایجاد یک رژیم سوسیالیستی دست‌نشانده در شمال ایران مناسب می‌یابد، و برای رسیدن به این هدف ابتدا ادعایی قدیمی در مورد امتیازهای نفت در منطقه دشت خوریان، و سپس تقاضا برای کسب امتیاز استخراج نفت در منطقه وسیعی، از آذربایجان تا خراسان، را مطرح می‌کند. ولی وقتی که دولت شوروی با اِعمال سیاست زور، که در فصل دهم به آن پرداخته‌ایم، موفق به کسب امتیاز نفت نشد شروع به ایجاد حکومتی دست‌نشانده به رهبری

جعفر پیشه‌وری در آذربایجان کرد. سرانجام، در فصل یازدهم به سقوط حکومت یک‌ساله آذربایجان و گذر دولت ایران از بحران‌های پیش‌آمده در این مدت می‌پردازیم و مشاهده می‌کنیم که بار دیگر دولت ایران موفق به حفظ تمامیت ارضی و استقلال کشور می‌شود.

در این کتاب بیش‌تر از منابع دست‌اول کمک گرفته شده است. این منابع در دو گروه جای می‌گیرند: (۱) منابع منتشرشده، شامل اسناد آرشیوهای ملی کشورهای مختلف، عمدتاً آرشیو اسناد دولت بریتانیا، و (۲) منابع چاپ‌شده، نظیر اسناد منتشرشده دولت‌ها، خاطرات چاپ‌شده اشخاص، کتاب‌ها، مقالات، روزنامه‌ها و مجلات معتبر. روزنامه‌ها و مجلات ایران اطلاعات ارزشمندی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. میان سال‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۲۵ حدود ۴۶۴ روزنامه، هفته‌نامه، و ماهنامه در ایران چاپ می‌شدند که اغلب آن‌ها به فارسی و تعدادی نیز به زبان‌های ترکی، ارمنی، انگلیسی، فرانسوی، کردی، روسی، و لهستانی بودند.

سرانجام، به‌رغم این‌که از مطالعه حقایق روشن‌گرانه‌ای که در آن پرونده‌های محرمانه و سری نگهداری می‌شوند لذت می‌بردم و گاهی متعجب می‌شدم ولی هرگز وسوسه نشدم که با ویکتورین ساردو، نمایش‌نامه‌نویس قرن نوزدهم فرانسوی، هم‌عقیده شوم که در نمایش‌نامه‌اش به نام دیپلماسی این موضوع را القا می‌کند که سرنوشت ملت‌ها رازد و بندها و مذاکرات سری رقم می‌زنند.

محمود عبدالله‌زاده

تهران، زمستان ۱۳۹۷